

ԲԱՌԱՔՆՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Գ. Համբարձումյան
vazgengurgeni@mail.ru

Հիմնաբաներ: Բառաքնություն և առնչություններ տարբեր լեզվա-
ընտանիքի լեզուների միջև, զուգադիպումներ հայերենի և խուռաուրա-
տական լեզուների միջև. հայերենի նոր տվյալների ընդգրկում. ծագում-
նային և տիպաբանական զուգադրություն, արմատի վերականգնում և
համեմատություն հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետ:

Ներածություն: Հին գրավոր մշակույթի պատմության, աղբյու-
րագիտության վերաբերյալ նորագույն տվյալները թույլ են տալիս
առաջավորասիական որոշ լեզուների առնչություններին, եղած
նյութին անդրադառնալ նոր հայեցակետից՝ կատարելով նաև որոշ
լրացումներ և ճշգրտումներ, որպիսով, ըստ հնարավորին, կարող
են ավելի ամբողջական լինել այդ լեզուների և դրանց կրողների
պատմության վերաբերյալ գիտական պատկերացումները:

Հայերենի և խուռաուրատական լեզուների առնչությունները
ոչ միայն մեկ լեզվաընտանիքի ներսում (ինքնակա), այլև տարբեր
լեզվաընտանիքների միջև (միջընտանիքային) քննության հարցեր
են առաջ բերում, որոնց լուծումը, մանավանդ համեմատությունից
դուրս մնացած տվյալների օգտագործմամբ, շարունակում է լինել
հնդեվրոպաբանության ուշադրության ոլորտում: Այդ առնչություն-
ներին անդրադարձած հիմնական աշխատանքները կատարվել են
1960-1980-ական թթ.: Եթե մի դեպքում փաստական նյութը խիստ
սուղ է (ըստ հայտնի արձանագրությունների՝ մի քանի հարյուրի
սահմաններում), ապա հայերենի դեպքում այն կարելի է լրացնել
գրավոր հուշարձանների ավելի մանրամասն, այլև հին և ներկայիս
բարբառների տվյալներով¹:

¹ Մ.Լ. Խաչիկյանի գրքում, օրինակ, խուռերեն բառերի և ձևայինների թիվը, մեր հաշվում-
ներով, 580-ն է, իսկ ուրարտերենինը՝ ավելի պակաս (*Մ. Լ. Խաչիկյան, Хурритский и урарт-
ский языки, Ереван, 1985, էջ 150-177*):

Ըստ այդմ՝ ստորև անդրադառնում ենք այդ առնչություններին վերաբերող հնչյունական, բառային և այլ կարգի մասնակի զուգադիպումների՝ ժամանակակից հնդեվրոպաբանության պատկերացումների (կոնտինուումի) շրջանակում:

Ելակետային է նաև այն, որ ի տարբերություն հայոց լեզվի պատմության նախագրային ժամանակաշրջանի համար առաջարկված շրջանաբաժանման՝ մեր ձեռագիր աշխատանքներից մեկում փորձել ենք տարբերել նույն ժամանակաշրջանի հաջորդական երեք շրջան՝ ընդհանուր հնդեվրոպական (հնդեվրոպական միասնության կամ համահնդեվրոպական) շրջանին (մ.թ.ա. IX - III հզր.) հաջորդող, որոնցից երկրորդը կոչվում է հայ-խուռաուրարտական փոխազդեցության շրջան (մ.թ.ա. II հզր. երկրորդ կես - մ.թ.ա. I հզր. առաջին երեք քառորդ):

1. Հնչյունական զուգադիպումներ:

Մինչև այժմ հայտնի աշխատություններում հայերենի և խուռաուրարտական լեզուների առնչությունների հարցը քննվել է հրնչյունական անցումների սահմանման, բառային զուգադիպումների անցկացման մեթոդիկայի կիրառմամբ՝ շեշտը գրեթե բացառապես դնելով ստուգաբանական վերականգնման փոխարեն զուգաբանական նկարագրման վրա: Այնինչ ներկայումս առաջնային է այդ առնչությունների պատմամշակութային, լեզվական-համեմատական քննությունը՝ պայմանավորված այդ լեզուներ կրողների պետական կազմավորումների, իրավական-տնտեսական շփումների հանգամանքներով. տեսական այս դրույթի մեթոդական հիմքը, կարծում ենք, ստուգաբանական վերականգնումն է:

Այսպես, բերվում են համեմատություններ հնդեվրոպական (հե.) հիմք-լեզվի և ուրարտերենի միջև, որոնց կից դրվում է հայերեն հնարավոր համարվող ձևը՝ առանց հնչյունական անցումների ընդհանուր կարգի հաստատման. 1) ոչ ռնգային ձայնորդը բաղաձայնից առաջ և բառավերջում ուրարտերենում կարող է ընկնել, սակայն չի նշվում, որ հայերենում նաև պահպանվում է. հմմտ. հե. *andh- «դուրս ելնել, ծաղկել»> ուրարտ. a(n)dani «մարզ» (?). «դաշտ», հայ. *հանդ* «դաշտ. արտ»². 2) գտնում են, որ հե. *m ձայնորդը, իբրև բաղաձայն կամ երկբարբառի բաղադրիչ, ուրարտերենում և հայերենում պահպանվում է, սակայն կարելի է բերել օրինակ, որ հայե-

² St 'u Г. Б. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1959, էջ 34-35:

ընտանիք» (?) - հայ. *(q)արմ, արմ-ատ* և այլն. հմմտ. *եռ-ք* «եռալը. քոր, բորբոքում» և այլն³; 2) Բառամիջի (նաև բառասկզբի) դիրքում բարբառներում միջին բարձրացման *ե*-ն վերածվում է *յե*-ի, նաև *ռ*-ն՝ *ռւե*-ի, որը բավականին հին երևույթ է (հմմտ. *eriec* «երեք», *eriesc* «երեսք», *uluec* «ոլոք/ոլոգ». Ձեռագիր, X դ.), հմմտ. հե. *eg' (o)->* ուրարտ. *ie-še* (-še-ն համարվում է երգատիվ հոլովի վերջավորություն [?]), հայ. (գրական) *էս* «անձն. դեր, 1-ին դ.»⁴:

Բերենք մի քանի նոր դիտարկում՝ նկատված հնչյունական մակարդակում⁵.

ա) ուրարտ. *ia* - հայ. *ա* [ä]. հմմտ. *Biainili* «Ուրարտու, ուրարտացի» - հայ. *Վան* [*Վհահն* (<**Բհահնա*, **բհահնացի*). **Vian*] (հե. **bheu-* «աճել. ապրել». հմմտ. *banε* «բնակարան. ապրելու տեղ»). այս օրինակում զուգադրելի է ուրարտ. *ia* - Վանի բարբառի քմային ձայնավոր [ä] հարաբերակցությունը՝ անկախ ժամանակային հեռավորությունից.

բ) ուրարտ. *b* - հայ. *բ* [b]. հմմտ. ուրարտ. *badusi/c* «մեծ (?)», հրեկայական (?)» - հայ. *բաղոց* «(բանջարանոցում) մեծ թումբ՝ ջրի դեմն առնելու համար» (հե. **bhad* «լավ»). նման անցում նշվում է բառասկզբի դիրքի համար (*b>p*-ին զուգահեռ), սակայն առանց օրինակի⁶.

գ) ուրարտ. *u* - հայ. *ռ* (երկար՝ երկբարբառային հնչյունով, **nnu*) [նախագր. հայ. **ō* (?)]. հմմտ. *Tušpa-* [<**Tušpa-i*] - Տոսպ [<**Տոուշպա-յ* (սեռ. հոլ.)] (տեղանուն) [<հե. **ou-* (?)].

դ) ուրարտ. *au* - հայ. *աւ*. հմմտ. ուրարտ. *baušē* «խոսք. հրաման» - հայ. *բան* «բառ, խոսք. իր, առարկա»⁷. այստեղ նկատի ունենք նաև՝ հայ. *գրաւսնուլ* «զբոսնել» (նխն. «խոսքի բռնվել. զբուցել» (?) (հե. *bhā-* «խոսել, ասել». հմմտ. *ambulō* «զբոսնել»).

³ Նույն տեղում, էջ 33:

⁴ Տե՛ս *Г. Б. Джаукян*, նշվ. աշխ., էջ 31: Նշվում է միայն նոր գրականում (բայց ոչ՝ նոր բարբառներում) *յես* հնչման մասին (հմմտ. *յես* [Ալ., Ախգ., Երև., Դրբ., Մշ., Տիգ., Հմշ. և այլն], *յես* [Վն.], *յես* [Ջղ.], *յիս* [Մրղ., Տփ.]):

⁵ Հարցի ավելի լայն քննարկումը հետագայի խնդիր է:

⁶ *Г. Б. Джаукян*, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁷ *Г. Б. Джаукян*, *Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков*, Ереван, 1967, էջ 18:

է) ուրարտ. ia – հայ. *ա*. հմմտ. ուրարտ. diau(e)hi – հայ. *Տայք* (հմմտ. ասուր. Daiaeni // Daiani. մ.թ.ա. XII-IX դդ.)⁸.

զ) ուրարտ. d – հայ. *դ/տ*. հմմտ. ուրարտ. za-d «անել, կատարել, ստեղծել, կառուցել», նաև d- «անել», zaduše «կատարելը. կատարում» (?) - հայ. (բրբռ.) *զադ (զատ)* (Զրմ., Վն.) «արված մի բան՝ իր և այլն» (հե. dhē-) և այլն.

է) ուրարտ. š - հայ. *տ*. ուրարտ. šiwinə «(արևի) աստված» - *տիւ* «օր, ցերեկ լույս» (< հե. * t'iu-) և այլն⁹:

2. Բառային զուգադիպումներ:

Զուգադիպում տերմինով ավանդաբար արտահայտվել է տարբեր լեզուների (նաև նույն լեզվի տարբեր վիճակների՝ ժամանակային, տարածքային և այլն) լծորդում՝ ցույց տալու նրանց առավելապես հնչյունական, քան իմաստային մերձակցությունը («մոտ լինելը»): Խնդիրը մնում է նման միավորների ծագումնային-մշակութային, տիպաբանական առնչության վերհանման, վերջինիս հավաստիության շեմի ապահովման մեջ:

Ըստ այսմ՝ ստորև անդրադառնում ենք մի քանի օրինակի¹⁰:

ա) *Խադտիք (խադ-տ-իք)* «տեղանուն. տարածք (իմաստի նեղացմամբ, կամ՝ հակառակը)» - [ուրարտ. haldi - *Խալդի (խալդ)* 1. «դիցանուն». 2. «ցեղանուն» (ուրարտացի) (Էպոնիմ). 3. «երկիր» (?)]. որքան էլ նման համեմատությունը տարակուսելի կամ նույնիսկ անընդունելի լինի, այն հնչյունական անցումների տեսանկյունից միանգամայն անառարկելի է, թեև առայժմ կարելի է ձեռնուպահ մնալ հե. ձևի վերականգնման հարցում (<հե. ?)¹¹:

բ) *Հարի* «մինչև» (բրբռ.՝ Կր., Մշ., Սս. Խտջ.) - ուրարտ. pari(e) «մինչև». հայերենում հե. *p > հայ. *հ* անցումը տեղի է ունենում ավելի վաղ, քան մինչև իրանական փոխառությունների ժամանակը՝

⁸ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 19: *Г. Б. Джаукян*, Урартский и индоевропейские языки, էջ 16: *Գ. Բ. Ջահուկյան*, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 430-431: Ջահուկյանի աղյուսակում երկհնչյունների հետ կապված զուգադիպում չկա:

⁹ *Մ. Լ. Խաչիկյան*, նշվ. աշխ., էջ 48: Հմմտ. *Վ. Գ. Համբարձումյան*, Հայերեն աստված բառի ծագումն ու տիպաբանությունը: Ե., 2002:

¹⁰ Նման օրինակների մեջբերումը կա՝մ նոր է, կա՝մ նախկինում եղածի, այսպես կոչված, լրացումային առաջադրում է:

¹¹ *Г. А. Меликишвили*, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 427: *И. И. Мецанинов*, Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Л., 1978: *Ս. Գ. Հմայակյան*, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 33-38:

վերջինում: Բառը չունի Աճառյանի բառարանը Ջահուկյանըիր աշխատություններում չի անդրադառնում հայ. *հարի* արմատին, և այդ ամենը, թերևս բառի ոչ գրական լինելու (գրավոր աղբյուրներում ավանդված չլինելու) պատճառով:

գ) *Հերհեր* - ուրարտ. *harhar*-՝ «քանդել, ավերել». այստեղ, թերեվս, նաև *քրքիր* «փխրուն», որից՝ *քրքրել*, *հետաքրքիր* և այլն. Ջահուկյանի բերած՝ *խարխար-եմ*, *խարխուլ* և այլն ձևերը, նաև մեր այս ավելացրածը վկայում են, որ պարզ արմատն է ուրարտ. *har*-, որից ենթադրելի է հայ. **քիր*- [**p(h)r-քիր*] արմատ:

դ) *Խուրա* (*խուր-ա*) «(անմշակ՝ հանգստանալու համար մնացած) դաշտ. տարածք» բառը ունենք նոր բարբառներից մի քանիսում (Ալշ., Մուշ, Սս. և այլն). թվում է, որ այն կարելի է համեմատել ուրարտ. *hubi* «հովիտ. դաշտ» բառի հետ՝ ի լրացումն մինչև այժմ եղած տվյալների: Հմմտ. նաև հայ. (բրբռ.) *խորուն* «հանդամաս» (Ալշ., Մշ., տե՛ս նաև Մ. Գալշոյան, «Բովտուն»):

Այդ բառն ունի Եր. Մեղրեցին՝ հետևյալ ձևով. «գուրբայ - հող» (հմմտ. *գաբուրայ* «հող») ¹²: Աճառյանը չունի *խուրա*, այլ բերում է Մեղրեցու օրինակը՝ *գուրբայ* «հող» ¹³: Մենք հակված ենք կարծելու, որ այն ծագումով առնչվում է հայ *հովիտ* (< *հով-իտ*) բառին:

Ջահուկյանը ժամանակին, ինչպես որ Ղափանցյանը, անդրադառնում է ուրարտ. *hubi* (հարցականով՝ «հովիտ», նաև «գավառ», «տարածք») բառին. բառի այդ իմաստի առանձնացմանը թերահավատ են նաև այլ ուսումնասիրողներ ¹⁴: Ջահուկյանը նախ՝ գտնում է, որ «Հայերենը չի պահպանել նաև *հովիտ* բառի համար հնդեվրոպական որևէ անվանում, եթե *գոգ* բառին չվերագրենք նախնական այդպիսի անվանում» ¹⁵: Այնուհետև՝ այս և նման մի խումբ բառերի վերաբերյալ Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Իբրև երկրորդ բաղադրիչներ կարող են ծառայել... նաև ոչ հնդեվրոպական *ազարակ*, *աշխարհ* ... *հովիտ*, *քաղաք* բառերը...», այդպես նաև՝ «*hubi* - *հովիտ*»: «Ինչ-որ արտահայտել է հիմնականում *յու*. *hubi* - *հովիտ* համապատասխանությունը կարող է ուղղակի ուրարտահայկական չլինել (հմմտ. հայ. հավելուրդային -*տ*-ն, որի բնույթը պարզ չէ)». այլն՝ «... քիչ հնարա-

¹² *Երեմիա Մեղրեցի*, Բաղվիրք հայոց, Ե., 1975, էջ 60, 70, նաև 357:

¹³ Հ. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, էջ 586):

¹⁴ *И. И. Мецанинов*, նշվ. աշխ., էջ 130-131: *М. Л. Хачикян*, նշվ. աշխ., էջ 117:

¹⁵ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 258:

վոր է, որ հայ. *հովիտ*-ը անմիջական փոխառություն լինի ուրարտերեն *hubi* «հովիտ» («շրջան» (?)) բառից, և պետք է ենթադրել մի երրորդ աղբյուր». «Եթե հայ. *հովիտ*-ը իրոք կապ ունի ուրարտ. *hubi*-ի հետ, ապա հայերենի *հովիտ* բաղադրիչով տեղանունները (հատկապես գավառանունները) պետք է հիմնականում ուրարտ. շրջանից գան և մասամբ ուրարտ ծագում ունենան. հմմտ. Վասպուրականում՝ *Աղի-հովիտ*, *Արճիշակ-ովիտ*, *Կոզ-ովիտ*, *Կուղան-ովիտ*, Այրարատում՝ *Կոզ-ովիտ*, Մոկքում՝ *Արգաստ-ովիտ*, Ծովքում (Չորրորդ Հայք)՝ *Բալա-հովիտ*»¹⁶:

Իսկ հետագայում հեղինակի բառարանում նշվում է՝ «*հովիտ (ովիտ)*» «ձոր, հովիտ, խոռոչ»: Ծագումն անհայտ է: Թերևս ենթաշերտային բառ»¹⁷: Ոչ միայն նման երկվությունը, այլև բառի բառակազմական-իմաստաբանական լայն ընդգրկումը, մանավանդ հե. վերականգնելի արմատի հետ կապ տեսնելը հիմք են հանդիսանում ուրարտ. *hubi* ձևի առնչությունը հայերենի միջոցով հնդեվրոպական նախաձևին. (առայծմ կարելի է ձեռնպահ մնալ հե. որևէ արմատի նշանակումից)¹⁸:

Ե) Հայ. *սան* «աման. կաթսա» - ուրարտ. *šani* «աման». այս զուգադրությունը տալիս է Ղափանցյանը, այնուհետև Ջահուկյանը բերում է ոչ բնիկ, փոխառյալ [*<* ակկադ. *šannu(m)* «մետաղյա աման կամ գավաթ»] բառերի ցանկում¹⁹: Այսուհանդերձ, կարելի է կարծել, որ այն բնիկ է, ծագում է հե. **sem-no* «շերեփով» հանել՝ վերցնել, հայերենի բառապաշարից անցած ուրարտական արձանագրություններին²⁰:

¹⁶ Այս և նախորդ մեջբերումները տե՛ս նույն տեղում, էջ 413, 430-431, 434, 442-443:

¹⁷ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, 2010, էջ 466: Ղափանցյանը ժամանակին անդրադառնում է ուրարտ. *hubi* (հարցականով՝ «հովիտ», նաև «գավառ» «տարածք») բառին:

¹⁸ Ջահուկյանը արմատի ծագումը հանգեցնում է հե. **ku(m)b(h)o-* [**keu-*] «թեքել, կորացնել, ճկել. փռս, խոռոչ» ձևին հայ. *խորա* // ուրարտ. *hubi* բառերի արմատի բխեցումը հնդեվրոպական այդ իմաստով նախաձևից, կարծում ենք, համոզիչ չէ: Թերևս անհնարին չէ մտածել, որ հիշյալ բառերին է առնչվում հայ. *խուպան* [*խուպ-ան* (?)] «անմշակ հող» (հմմտ. *խամու խուպան* «վար ու ցանքից դուրս՝ անմշակ վայր») բառը. որ համարվում է «անհայտ ծագման» (Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 397: Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 342):

¹⁹ Գ. Ա. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Ե., 1961, էջ 43: Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 262, 466:

²⁰ Դ. Ե. Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 35:

զ) Հայ. *տաշի* «ցնծության ձայն. ձայնարկություն» (հմմտ. *տաշի-տուշի* և այլն) - [խուռ., ուրարտ. *taše-* «նվեր»] (<հե. *dō- «տալ»): Հայ. *տաշի* (բրբռ.-խսկց.) (կրկն. *տաշի-տուշի*) «պարողներին խրախուսելու՝ ոգևորելու բացականչություն» (Ղրբ., նաև Ալշ. և այլն): Ձայնարկական այս բառը, ամենայն հավանականությամբ հին է, այլն բուն կամ նախնական իմաստով կապ ունի «նվիրաբերության» երեվոյթի հետ, և ըստ այդմ, կարելի է ասել՝ «պաշտամունքային» բառ պիտի եղած լինի (ներկայումս՝ «պարողներին ոգևորել նաև նվերներ տալով»): հարսանիքներին պարողներին կամ նվագաժողովներին դրամ տալով և այլն): Ըստ այդմ նկատենք, որ այն կարելի է առնչել, այսպես կոչված, խուռաուրարտական բառապաշարում տեղ գտած այն բառաձևի հետ, որը գրավոր հիշատակությամբ հանդիպում է ուրարտական Սարդուրի II-ի մի արձանագրության մեջ (տե՛ս YKH, 158³¹)՝ *Կուեռա* աստծու անունից սերված *Կուեռաիտաշե* (= Kuerai-taše) քաղաքանվան մեջ, որի բուն իմաստն է «Կուեռայի նվեր»²¹: Բառի երկրորդ բաղադրիչն է -*taše* [հմմտ. ըստ Մ. Խաչիկյանի՝ ուրարտ. *tāšə* «նվեր», խուռ. *tāžə* (նույնը)]: Նշվում է նաև առանձին քաղաք՝ *Taše* (դարձյալ բուն իմաստով՝ «նվեր») (ն. տ.)²²:

Այնուհետև, թերևս, որոշ վերապահությամբ, այն կարելի է առնչել նաև հայ. *տաժել* «հոգալ. խնամել. սնուցել» բային (հիմքի է տարրով՝ «խոնարհիչ ձայնավոր»): ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ *տաժել* բայի «ծագումն անհայտ է»²³: Միաժամանակ եթե բացառենք մեր իսկ ենթադրությունը *տաժ-* արմատի ծագումը հե. *t'ek^[h]- «թեքվել, խոնարհվել» ձևից²⁴:

է) Հայ. *տրոփել* «խփել. տրոփել»։ ըստ Ջահուկյանի՝ «անհայտ ծագման»²⁵: Այն, թերևս, հնչյունական և իմաստային առնչություն

²¹ Հմմտ. Գ. Խ. Սարգսյան, Ուրարտական տերությունը և հայերենը // Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ. Ջահուկյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Ե., 1988, էջ 86-87: Մ. Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 40, 48 և այլն:

²² Գ. Բ. Ժապոյան, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, էջ 9-52: Մ. Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., 1985, էջ 40, 48: Ս. Գ. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990:

²³ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 718:

²⁴ Հմմտ. Գ. Բ. Գամկրելիձե, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, I, Тбилиси, 1984, էջ 110, 155:

²⁵ Գ. Բ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 737:

ունի ուրարտ. *dur* «ապստամբել (?)», լինել խռովահույզ», խուռ. *durupi* «շփոթ, անկարգություն» (հմմտ. բրբռ. *դուրբ* «զայրալից խփելը, հարվածելը», *դըրբել* «խփել. հարվածել» և այլն. Մուշ. Ալշ. և այլն) (հե. *dhereu-* «հոխարտալ. ձայնը բարձրացնել». հմմտ. հուն. *θόροβος* «աղմուկ, բոբոտ, անկարգություն»)²⁶:

3. Բարբառային նյութի ընդգրկումը:

Վերը կատարված վերլուծության ընթացքում այս կամ այն չափով անդրադարձ եղավ հայերեն բարբառային նյութին: Այստեղ շարունակաբար անդրադառնում ենք հետևյալ օրինակներին՝ ընդգրկելով նաև խոռոերենի նյութը:

Հայտնի է, որ հայերենի և խոռոերենի ու ուրարտերենի զգալի թվով տվյալներ ուշադրության առարկա են եղել նաև այդ լեզուները կրողների (լայն իմաստով) մշակութային առնչությունների մեջ: Միանգամայն տեղին է Ս. Հմայակյանի այն տեսակետը, թե հայկական մշակույթը, իր հերթին, «նշանակալից էր հատկապես Ուրարտուի պետական կրոնի ու լեզվի, հետևաբար և մտածելակերպի վրա»²⁷:

Բերենք հետևյալ օրինակները.

ա) խուռ. *purli* «տուն» - հայ. *փուռ-ն* «փուռ, կրակարան. օջախ (?)». հմմտ. խեթ. *pir*, *par-n* (հե. **bhu-ro- < *bheu-* [?]. հայ. (բրբռ.) *փուռ-նիկ* (<*փուռ-ն-իկ*) «թոնրի տակ շիկացած կրակին եփվող խմորագնդից թխված մի տեսակ հաց» (Ալշ., Մշ.):

բ) խուռ. *daki* «օջախ» - հայ. *դագ(ա)* «օջախ. Հանդում շինված պատսպարան. տնակ, հոլիկ». (նին.) «օջախ. կրակ» հմմտ. «Աղջի ամոթ է, ներս արի *դագեն*» (Թումանյան) (< հե. **dheg^u-*)²⁸.

գ) ուրարտ. *dir* «համաձայն լինել. զիջել», *diruše* «համաձայնություն. բարեհաճություն», *dera* «ուժ (?)» - հայ. *դիր-(ին)* «հեշտ. դուրին, հավանելի. դուրեկան», (բրբռ.) *դիր (զալ)* «դուրեկան լինել. հավանել». հմմտ. լատ. *frētus* «վստահելի, սպասելի», *firmus* «ամուր, պինդ, ուժեղ» (հե. **dher* «պահել. սատարել»): Ջահուկյանը հայ.

²⁶ Г. Б. Джаукян, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, էջ 19:

²⁷ Ս. Գ. Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

²⁸ Տե՛ս Г. Б. Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 19: Հմմտ. «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հ. Ա., Ե., 2001, էջ 296:

դիւր-ին բառի դիւր- հիմքը համարում է հայերենում «ենթաշերտային կամ փոխառյալ»²⁹:

դ) ուրարտ. չս-հի/ե «կարգավորում» - հայ. (բրբռ.) *սուք* (<*սու-ք*) «կառուցել. կերտել» [գրական՝ *շուք, շքեղ* «(նիսն. իմաստով) կառուցել, կառուցված» (?)], ըստ Ջահուկյանի՝ ուրարտ ձևը չ(ս)- «կարգավորել, ստեղծել, սարքել» բայից՝ -հի/ե գոյականական վերջածանցով³⁰:

ե) իսուռ. *Teššub* «ամպրոպի և անձրևի աստված», ուրարտ. *Teišeba* (?) - հայ. *դի-ք* («աստվածներ». հմմտ. *դիւց-ազն*). հմմտ. հուն. *Ζεύς* «երկնքի աստված», լատ. *deus* «աստված» (հե. **dhēs-*)³¹: Նախալեզվի համար ներկայումս վերականգնվում է բաղադրյալ **t'iey-* «աստված», որից և մի կողմից՝ **t'ei-* «լույս տալ. փայլել», մյուս կողմից՝ **t'iy-* «օր» (հմմտ. հայ *տիւ* «օր. ցերեկ») ձևացումները³²:

Եզրակացություններ:

1) Մեր այս դիտարկումները, որքան էլ ավանդույթի ուժով համարվեն անհամոզիչ կամ վարկածային, ունեն գուցահեռ օրինականերով եղածի լրացման կամ ճշգրտման նպատակ:

2) Հնարավորության սահմաններում համեմատվող նյութը այսպես թե այնպես առնչվում է հնդեվրոպական հիմք-լեզվի համար վերականգնվող ձևերին, որ նշանակում է ավելի մեծ հավաստիություն այդ նյութի հիմնաշերտի հնդեվրոպական բնույթի վերաբերյալ:

3) Նոր նյութը վերցված է հեղինակին լիովին հայտնի բարբառներից, որոնք այդ տեսանկյունից, կարելի է ասել, ուսումնասիրված չեն:

4) Ստուգաբանական համեմատության մեջ հայերենի և մյուս լեզուների նյութի առավել մեծ չափով ընդգրկման դեպքում սպասելի են նոր հիմնավորումներ:

²⁹ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 353:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 437:

³¹ Հմմտ. Գ. Բ. *Джаукян*, նշվ. աշխ., էջ 19:

³² Գ. Բ. *Гамкрелидзе*, *Вяч. Вс Иванов*, նշվ. աշխ., էջ 791 և հջ.: Վ. Գ. *Համբարձումյան*, նշվ. աշխ., էջ 19-25: V. G. *Hamardzumyan*, *Armenian and Indo-European: Essays on Comparative lexicology of the Armenian Language (Comparative-typological Variativity)*, Yerevan, 2014, էջ 87-88:

Գրականություն

Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1-2, Ե., 1971-1973:

Երեմիա Մեղրեցի, Բառգիրք հայոց, Ե., 1975:

Համբարձումյան Վ. Գ., Հայերէն աստուած բառի ծագումն ու տիպաբանություն, Ե., 2002:

Հմայակյան Ս. Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990:

Ղափանցյան Գ. Ա., Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Ե., 1961:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերենը և ուրարտերենը // *Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ. Ջահուկյան, Գ. Խ. Սարգսյան. Հայաստան-Ուրարտու*, Ե., 1988:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայկական շերտը ուրարտարական դիցարանում // *«Պատմա-բանասիրական հանդես»*, 2000, 1, էջ 124-129:

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, 2010, էջ 466:

Սարգսյան Գ. Խ., Ուրարտական տերությունը և հայերենը // *Բ. Ն. Առաքելյան, Գ. Բ. Ջահուկյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան*, Ե., 1988, էջ 86-87:

Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, Тбилиси, I-II, 1984:

Джаукян Г. Б., Урартский и индоевропейские языки, Ереван, 1963:

Джаукян Г. Б., Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ереван, 1967:

Дьяконов И. М., Материалы к фонетике урартского языка // *“Вопросы грамматик и истории восточных языков”*, М.-Л., 1985:8:

Дьяконов И. М., Сравнительно-грамматический обзор хурритского и урартского языков // *“Переднеазиатский сборник”*, М., 1961, с. 369-422:

Дьяконов И. М., Урарту, Фригия, Лидия // *“История древнего мира”*, т. 2, М., 1982:

Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960:

Мещанинов И. И., Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Л., “Наука”, 1978:

Хачикян М. Л., Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985:

Hambardzumyan V. G., Armenian and Indo-European: Essays on Comparative Lexicology of the Armenian Language (Comparative-typological Variativity), Yerevan, 2014:

Vrouyr N. E., Répertoire étymologique de l'arménien, dans ses relations avec les langues des pays voisins. Première partie: Accadien, Sumerien, Ourartnen, Hittite, Aramnen, Hébreu, Syriaque, Arabe, Anversm, 1948:

Ключевые слова: Лексический анализ и соотношение между языками разных язык-основ. соответствия между армянским и хурритско-урартскими языками, применение новых материалов армянских диалектов, этимология и генетическая параллель, восстановление корня и сравнение с другими и.-е. языками.

В.Г. Амбарцумян - Лексикологические и этимологические заметки. – Материал армянского и древнехуррито-урартского языков дает возможность провести лексические и этимологические заметки и дополнения. В данной статье мы представляем совпадения таких единиц, пытаюсь рассмотреть их в контексте возможных индоевропейских протоформ.

Keywords: Lexical analysis and correlations between languages of different language-bases. correspondences between Armenian and Hurrian-Urartian languages, application of new materials of Armenian dialects, etymology and genetic parallelism, root recovery, and comparison with other I.E. languages.

V. G . Hambardzumyan - Lexicological and Etymological Reviews. - The material of Armenian and Old Hurrian-Urartian languages provides an opportunity to make lexical and etymological reviews and additions. In this article we present the coincidences of such units, trying to consider them in the context of possible Indo-European protoforms.